

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Történelemtudományi Doktori Iskola

Eszmetörténeti Műhely

Dr. Fröhlich Ida DSc. egyetemi tanár

Sziráki Szilvia

Nemzeti identitás és biblikus látásmód

a XVII. század végi Erdélyben

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezető: Dr. Óze Sándor CSc. Habil.

egyetemi docens

2010

I. A disszertáció témája és célkitűzései

A XVI-XVII. század jelentős háborúi közvetlenül vagy közvetve vallási okokra vezethetők vissza. Természetesen nem kizárólag vallási okokra, ám nehéz egyértelmű határt húzni vallás és politika, hívő és hétköznapi élet között, vagy talán nem is lehet. A kor emberének életfelfogását, világszemléletét gazdagon átszővi a vallás, az őt körülvevő világot csak teológiai keretek között tudta értelmezni, s így kora eseményeiben is ezt látta és élte meg.

A Luther nyomán kialakuló wittenbergi történelemszemlélet apokaliptikus jelentőséget tulajdonított az eseményeknek, a törökben az utolsó idők Isten népét pusztító gonoszát, az Antikrisztust ismerve fel. Felerősítette ezt a felfogást a meginduló ellenreformáció sikere, és a reformációval teret nyerő bibliai alapú életfelfogás és történelemszemlélet.

A zsidó nép ókori történelme és történelemszemlélete alapján a bűn - büntetés - kegyelem összefüggésében találtak választ a török pusztítás és a vallásháborúk felvetette miértekre.

A prédikátorok szószólói és ösztönzői voltak ennek, koruk eseményeiben Isten bűneink miatti jogos büntetését, ugyanakkor a végidők küzdelmeit látva. Ezt a látszólagos ellentmondást feloldották a megtérés sürgetésével és az Istennek tetsző élet középpontba állításával. Prédikátoraink így egyszerre figyelmeztettek a közelgő végre és a megtérés szükségességére az öszövségi próféták nyomdokain járva.

Magyarország helyzete a XVI-XVII. században sajátosan egyedi jelenség a történelemben, mivel egyidejűleg jelentkezik, majd szinte állandósul az ország bel- és külpolitikai válsága, megosztottsága és itt húzódik keresztül közel két évszázadon át az iszlám és a keresztény világ határa. Ez a speciális helyzet nagy hatást gyakorolt a korabeli vallásos gondolkodásra, történelem- és világszemléletre.

A XVI-XVII. század „apokaliptikus” harcaiban Erdély sajátos szerepet játszott. Helyzete is sajátos, sőt rendkívüli. Azon a területen fekszik, ahol a pogány és a keresztény világ találkozik, az „apokaliptikus határvidéken”. A harcok viszont többnyire elkerülnek, nem a területén zajlanak, ám részt vállal bennük, ezzel fontos feladatot lát el isteni megbízatás alapján. Rendkívüli helyzete és szerepe különösen utolsó évtizedeiben koncentrálódik.

Dolgozatomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a XVII. század második felének politika- és egyháztörténeti eseményei hogyan hatottak a kor vallásos emberének világ- és életfelfogására. A protestáns történelemszemlélet alakulásának e szakaszát vettem alaposabb vizsgálat alá, és megnyilvánulásait kívántam tetten érni az Erdélyi Fejedelemség 1661-1690 közötti időszakában, a református prédikátorok nyomtatásban ránk maradt prédikációi, imádságos könyvei valamint a bujdosók levelei alapján.

A rendelkezésre álló bőséges forrásanyagból azokat igyekeztem kiválasztani és részletesen megvizsgálni, amelyekről feltételeztem, hogy a szerző helyzete alapján művében a protestáns történelemszemlélet határozottan és világosan megfogalmazódik.

Hangsúlyt helyeztem a szemlélet és megnyilvánulásai teológiai tartalmának és üzenetének bemutatására, a bibliai alapú kegyességnek és

történelemszemléletnek a kollektív identitás és a nemzeti önazonosság fejlődésében betöltött szerepére, amit azért is fontosnak tartottam, mert úgy találtam, hogy az eddigi kutatásokban nem vagy csak kevésbé kapott szerepet.

II. A kutatás módszertana és az értekezés felépítése

Dolgozatomban a protestáns történelemszemlélet jellemzőit és elemeit vizsgáltam az Apafi-kori Erdélyben, elsősorban a nyomtatásban ránk maradt református prédikációs irodalom alapján. Fő célom a történelmi események teológiai szempontú értelmezésének vizsgálata és bemutatása volt.

A szakirodalom áttekintése során a legújabb kutatásokat igyekeztem előtérbe helyezni, törekedtem más tudományágak eredményeit is megemlíteni és felhasználni. Témám vallástörténeti alapjainak és eszmetörténeti hátterének bemutatásánál azokat a jelentős személyeket és nézeteket, irányzatokat, eszméket ismertettem, akik és amelyek hatást gyakoroltak az erdélyi értelmiség - elsősorban a prédikátorok - gondolkodására.

Vallástörténeti bevezetőmben a kollektív identitás, a kulturális emlékezet kialakulását és jelentőségét vázoltam a zsidó nép vallásfejlődésének bemutatásával, mely monoteizmusával és sajátos történelemértelmezésével, szemléletével a keresztény vallás és kultúra számára megalapozó jelentőségű. Továbbá a kora újkori protestáns értelmiség Európa-szerte a deuteronomista történelemszemlélet aktualizálásával teremti meg az események ideológiai alapját, ugyanakkor saját korát apokaliptikus síkon éli meg.

Ezt követően áttekintettem a középkor és a reformáció teológiai fejlődését, és azokat az eszmeáramlatokat – pl.: puritanizmus, coccejanizmus, enciklopédikus törekvések -, illetve képviselőit, amelyek és akik a magyar protestantizmusra hatást gyakoroltak. Ennek kapcsán az erdélyi református

iskolaüggyel és a peregrinációval is foglalkoztam. Ezt azért tartottam fontosnak, mert a prédikátorok történelemszemlélete abban az eklektikus teológiai eszmerendszerben gyökerezik, amely a XVII. század szellemi mozgalmait, irányzatait magába olvasztva és ötvözve apokaliptikus-eszkhatologikus nézőpontból szemlélte és értelmezte az eseményeket, és bibliai síkon élte meg azokat.

A vallás- és eszmetörténeti háttér bemutatását követően megvizsgáltam a protestáns történelemszemlélet jellemzőit az Erdélyi Fejedelemségben a XVII. század második felében, amint az tetten érhető és kimutatható a nyomtatásban megjelent és széles körben elterjedt református prédikációkban és imádságokban, illetve a bujdosók ránk maradt levelezésében.

A protestáns történelemszemlélet megnyilvánulásai főfejezetet a haza-, a nemzet- és a nemzeti hivatástudat-képzet rövid ismertetésével kezdtem érintve azokat a toposzokat, amelyek témám szempontjából jelentőséggel bírnak, az általam vizsgált forrásokban előfordulnak.

Megvizsgáltam Szöllösi Mihály bujdosó prédikátor imádságos könyvét, Tofeus Mihály és Nagyari József híres udvari prédikátorok nagyhatású prédikációgyűjteményét, továbbá a bujdosók levelezését, mert úgy látom, a bujdosók azok, akiknek helyzetében koncentrálódtak mindazok az elemek, amelyek a protestáns történelemszemlélet kialakulásában szerepet játszottak. Cserei Mihály Históriaját azért választottam, hogy segítségével alátámasszam azt a vélekedésemet, hogy a protestáns történelemszemlélet nemcsak a prédikátorok „sajátja”, hanem a korabeli gondolkodást jellemző és meghatározó eszme.

III. Az értekezés főbb eredményei

Meglátásom szerint a prédikátorok, a bujdosók, a történetírók vagy a kor politikai elitjének történelemszemlélete abban a XVI. századi Magyarországon kialakuló bibliai alapú történelemszemléletben gyökerezik, amely a kor eseményeiben Isten tervének megvalósulását látta, saját korát apokaliptikus időnek élte meg. A jelen nyomorúságában Isten bűneink miatt ránk következő büntetését fedezi fel, amiért letértünk az Általa megszabott útról, ezért a bűnbánat, a megtérés, a helyes istentisztelet és az engedelmesség - azaz a kegyes élet - szabadulásunk egyetlen módja.

A történelmi eseményeket Isten ítélő és kegyelmező tetteiként értelmezik, a zsidó nép történetében keresnek és találnak magyarázatot és példát azokra. Hangsúlyozzák a megtérés, a kegyes élet, a szenvedő néppel vállalt szolidaritás, az önvizsgálat, a közösségépítés, a nehéz helyzetekben való kitartás fontosságát.

A korszak eszmeáramlatai - a puritanizmus, coccejanizmus, pietizmus - jól megfigyelhetők a prédikációkban, a kor emberének mentalitásában, szemléletében. A XVII. század második felében a történelmi események hatására még inkább felerősödik a történelemszemlélet apokaliptikus jellege.

Kutatásaim során a következő eredményekre jutottam:

- Szöllősi Mihály imádságoskönyvében - *Az Úrért s hazájokért elszéledett és számkivettetett bujdosó magyarok füstölgő csepüje* - a zsidó és a magyar nép azonosítását láthatjuk – pl.: Magyar Izrael, Magyar Sion – több

bibliai párhuzamot találunk, eseményeket, személyeket, történeteket hoz kapcsolatba a magyar nép vagy a protestánsok életének eseményeivel. Emellett megfigyelhető nála az az elképzelés, hogy Istennek segítenie kell népén, nemcsak a magyarságért, hanem saját dicsőségére.

A közös imádságokban főként ószövetségi történetekre, személyekre hivatkozik, az egyéni imádságokban több újszövetségi és zoltáridézet illetve párhuzam található. Különösen gyakran hozza az egyiptomi szabadulás és a pusztai vándorlás történetét analógiaként, kedvelt párhuzama, Mózes kérése, hogy Isten menjen a néppel. Nem jellemző rá a bibliai üzenet aktuálpolitikai értelmezése, célja a bűnbánat, megtérés hirdetése, amelyhez allegorikus képeket, szimbolikus értelmezéseket, az analogikus-tipologikus exegézis módszerét alkalmazza.

- Tofeus Mihály és Nagyari József az Apafi-kor nagy hatású prédikátorai, műveik – Tofeus Mihály: *A szent Soltarok resolutioja*, Nagyari József *tábori prédikációi* – alapvető forrásai a kornak és a szemléletnek egyaránt. Mindketten a bűnbánatra és megtérésre helyezik a fő hangsúlyt, ám emellett megfigyelhetjük az ószövetségi gondolkodás sajátos elemeit, például a bűnösök isteni büntetésének hangsúlyozásában, vagy a coccejanus szövetségteológiát, a puritán kegyességi gyakorlatot és az ortodox kálvinizmus megnyilvánulását. Azonban a puritanizmus radikális állam- és társadalom felfogásától elhatárolódnak.

Coccejus hatása Tofeus Mózes képét illetően mutatható ki leginkább, Voetius és Comenius is nagy hatással voltak rá. Coccejus egyes nézeteit elveti, de a szövetségteológiát és a tipologikus exegézist előszeretettel alkalmazza. Ortodox alapállását tükrözi, hogy ragaszkodik a predestinatio tanához,

Istennek az emberrel kötött szövetségében is ennek megvalósulását látja. A tipológia megfigyelhető, a deuteronomista történelemszemlélet jellemző Nagyari magyarázataira is, teológiai fejtegetéseket nem találunk nála.

Mózes, Gedeon, Dávid, Ábrahám a mindhármuk által kedvelt és a leggyakrabban példaként állított ószövetségi személyek. Tofeus számára Mózes alakja nemcsak a prédikációiban tölt be jelentős szerepet, hanem szinte példaképének is tekinti.

Nagyari Sault, mint az emberek által nem támogatott, de Isten által kiválasztott és sikeres vezért állítja párhuzamba Apafi személyével és helyzetével.

- A bujdosók történelemszemléletében a kiábrándultság és a múlt felé fordulás inkább felismerhető, mint a kitartásra buzdítás, de a bűnbánat és megtérés hangsúlyozása itt is megmarad. Ők nem prédikátorok, ebből következően nem megalapozzák és kifejtik a szemléletet, hanem átveszik és alkalmazzák. Azért tartottam fontosnak a bujdosók levelezésének vizsgálatát, mert ez a csoport helyzeténél fogva a mindennapjaiban megéli mindazt, amit a prédikátorok hirdetnek, bennük koncentrálódik és kristályosodik ki a protestáns történelemszemlélet, leveleikben annak letisztult összefoglalását hagyták ránk.

- *Cserei Mihály Históriaja* szintén alátámasztja azt a vélekedésemet, hogy a protestáns történelemszemlélet a korabeli gondolkodást jellemző és meghatározó eszme. Egyrészt mivel Cserei nem prédikátor és műve sem teológiai szempontból vagy céllal íródott, másrészt általában nem tudatosan alkalmazza a szemlélet elemeit, hanem mint mélyen gyökerező, a korban általánosan elterjedt gondolati elemeket, szófordulatokat találjuk meg nála.

- Fontos elemet képviselt továbbá a magyar nemzeti hivatástudat eszméje - a kereszténység védőbástyája küldetés - és a reformátori teológia, különösen a kegyelemtan.

- Az isteni büntetést kiváltó bűnök a XVI-XVII. századi felfogás szerint a főbűnök – a 7 főbűn közül főleg a kevélység, a torkosság, a bujaság -, vagy a szociális bűnök, azaz a közösség vezetőinek a közösség ellen elkövetett vétkei, illetve a „protestáns főbűnök”, az Isten személye ellen elkövetett bűnök - pl.: bálványimádás, káromlás, eretnecség, varázslás, babonaság, paráznaság, fősvénység, uzsoraság, ünneprontás/ünnep meg nem szentelése -, azaz Isten szövetségének megszegése. A pártoskodást, széthúzást, az összefogás hiányát - amit minden prédikátor kiemel -, gyakran nem(csak) a bűnök, hanem a büntetések között tartják számon.

- Természetesen a szemlélet és annak alakulása nem mentes a nyugat-európai hatásoktól – pl.: a világi felsőbbtség, a háború és béke kérdése, a világvége időpontjának kiszámítását célzó spekulációk -, ezt az egyes szövegrészek párhuzamba állításával igyekeztem kimutatni.

- A nemzeti önszemlélet és közösségértelmezés a zsidó magyar sorspárhuzamon alapult, amely az Isten általi kiválasztottság és az ebből fakadó küldetéstudat vallásos meggyőződésével párosulva reményt, erőt és célt tudott adni a magyar nép történelmének legválságosabb időszakában, ezzel nagyban hozzájárulva megmaradásához. Az összetartozás alapját és tartalmát jelentette térbeli és időbeli korlátok fölé emelkedve, és megalapozta a realitással tudatosan szembeforduló, a hazát és a nemzetet nem a történelmi-politikai keretek között, hanem egy ideális, eszmei síkon értelmező gondolkodásmód kialakulását.

A további kutatások és az eredmények gyakorlati alkalmazása szempontjából kutatásaim alapján a következőket javaslom:

- A XVI-XVII. század eszmetörténetének kutatása elsősorban interdiszciplináris - továbbá nemzetközi - keretben hozhat új eredményeket.

- Rendkívül fontosnak tartom a teológia bevonását - nem csak érintőlegesen - a protestantizmus, a prédikációirodalom és általában minden vallási/egyházi kapcsolattal rendelkező téma feltárásába.

- A XVII. századi magyar protestantizmus vizsgálata megkívánja az európai háttér és a magyar nyelven - vagy Magyarországon - nem hozzáférhető szakirodalom bővebb megismerését.

- Ezzel összefüggésben a magyar kutatási eredmények idegen nyelven és külföldön történő megjelentetését.

- Gyakorlati szempontból elsősorban a hittudományi egyetemeken történő vizsgálatát és a különböző felekezetek kutatási eredményeinek megismerését és alkalmazását szeretném kihangsúlyozni. Hasznos lenne ökumenikus munkacsoport(ok) létrehozása.

- Ugyancsak fontosnak tartom - főként kegyességtörténeti vonatkozásban - a kora újkori prédikációirodalom gyülekezeti életbe történő bevonását, vagy legalábbis a megismerés lehetőségét és a hozzáférés biztosítását.

IV. A témához kapcsolódó publikációk

Tanulmányok:

A bujdosók történelemszemlélete. In: *Református Egyház* LVIII./2006/4. 89-91.

A magyar puritánok történelemszemlélete. In: *Református Egyház* LVIII./2006/5. 108.

Vallástörténeti bevezetés. In: Öze Sándor – Szelke László szerk.: *Apokaliptika és posztmodernitás*. Szent Vince Szakkollégium, Piliscsaba, 2009. 7-40.

Recenziók:

Györi L. János: Nagyari József Tábori prédikációi 1681-1683. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 2007. 4-5. 541-542.

Csorba Dávid: „A’ sovány lelket meg-szépíteni” Debreceni prédikátorok (1657-1711). In: *Egyháztörténeti Szemle* IX. évfolyam 4. szám 161-163.

Imre Mihály: A Vizsolyi Biblia egyik forrása. Petrus Martyr. In: *Egyháztörténeti Szemle* X. évfolyam 4. szám 108-109.

Az értekezés témakörében konferencián elhangzott előadás:

2007. május 25. Tér a történelemben konferencia, PPKE BTK: *A haza és a nemzet fogalma a XVI-XVII. századi Magyarországon*